

Kyrkbyn som mål för framtida kulturresevat

– ett angeläget kulturarvsprojekt

Martin Giertz

I denna artikel föreslår författaren och kulturhistorikern Martin Giertz att de sista sammanhållna sockenkyrkomiljöerna bör skyddas genom att inrätta åtminstone ett kulturresevat i varje stift. Några lämpliga miljöer presenteras, ett i Växjö stift och ett i Linköpings stift. Bakgrunden är fleråriga diskussioner inom sockenkyrkonätverket.

Ett av de mest centrala bebyggelsearven i Sverige är sockenkyrkomiljön, med sina både sekulära och ecklesiastiska kultur- och skönhetsvärden. Platsen för sockenkyrkan valdes ofta med omsorg och själva platsen utstrålar inte sällan det som arkitekturteoretiker kallar *Genius Loci* – platsens ande eller själ. Kyrkorna är viktiga landmärken i landskapet men samtidigt en minnesbank och en öppen historiebok för den som lärt sig avläsa deras historiska årsringar.

Socknens administrativa centrum

Men kyrkorna ligger sällan helt ensamma. De är ofta omgivna av res-

ter av det som förr kallades sockencentrum, en skola från 1800-talet, en än äldre sockenstuga, kyrkstallar och ett sockenmagasin med mera. Den gamla prästgården ligger ofta i omedelbar närhet och inom synhåll. En allé leder som regel från kyrkan till prästgården, som med sina ängar och åkrar gränsar mot kyrkmuren. Ett mindre klockarboställe med sin lilla åker och trädgårdstappa finns troligen i närheten. Prästgårdens trädgård är däremot mer parkliknande, med sitt mäktiga vårdträd och sin sandade infart som bjuder välkommen åt besökaren. Bakom huset skimtar slingrande gångar, bersåer och kanske en fruktträdgård som försvinner in i dunklet av en något förvuxen park.

Denna skenbara idyll hade ibland en mörk bakgrund. Starka sociala spänningar fanns mellan de egendomslösa drängarna och pigorna och de s.k. sockenmännen, de myndiga jordägarna. Det var ett manssamhälle. Endast män samlades i sockenstugan och avgjorde besluten på sockenstämman. Kyrkoherden var självskrivnen ordförande fram till 1862. Kvinnorna däremot, inte minst prästfrun, utförde i det tysta ett socialt arbete. Hon kunde i praktiken fungera

som en oavlönad distriktssköterska. I fattigstugan eller sockenstugan undervisade underbetalda ”skolmostrar” eller dragonänkor socknens barn i att skriva och läsa. Ståndspersonernas barn däremot, adelns, ryttmästarens och kyrkoherdens gossar, gick inte i sockenskolan utan läste för en privat informator eller adjunkt, innan de redan vid nio års ålder skickades iväg till en stiftsstad för att gå i trivial- och gymnasieskola. Deras systor som t.ex. prästmamsellerna fick också undervisning i hemmen, men kunde i princip inte åtnjuta någon högre undervisning. Socken var en liten värld där ett fåtal hade rest ”utomlands” eller studerat i någon stiftsstad. Det rörde sig om de s.k. ståndspersonerna, ryttmästaren, länsmannen och kronofogden och framför allt kyrkoherden. Kyrkoherden var i allmänhet den ende i socknen som hade en högre akademisk utbildning. En filosofie doktorsgrad var en nödvändig merit för att få en tjänst i de så kallade rangpastoraten.

Prästgårdskulturen

Många präster var alltså lärda män och besatt en högt driven humanistisk lärdomskultur som värdesatte

FIGUR 1. Othem har Gotlands kanske ståtligaste och bäst bevarade kyrkbymiljö med sin prästgård från 1774 med väl proportionerade flyglar. FOTO: Peder Giertz, februari 2009.

språk, fornforskning, etnologi, botanik och naturvetenskap. De immateriella värdena var lika viktiga som de materiella. Naturen var en del av Guds skapelse och därmed helig. Dessa kunskaper omsatte de i den lilla värld som deras kyrkby och prästgård utgjorde. Alléer planterades, fruktträdgårdar anlades, fornminnen vårdades, bisamhällen och parker skapade ett artrikt fågel- och insektsliv. De naturvårdande aspekterna var lika viktiga som de ekonomiska. Sålunda var man rädd om gamla träd och lät dem stå kvar som viktiga minnen av det förgångna. Prästgårdens vårdträd i mitten av gårdsplanen var självklar och "den tusenåriga eken" var ett begrepp i många prästgårdspark. Prästerna skrev sockenbeskrivningar

och fungerade som sockenmännens rådgivare mot "överheten". De initierade nya kyrkobyggen i modern stil.

Den typiske upplysningsprästen är intresserad av det mesta: biodling, pomologi och elektroterapi, men hans käraste sysselsättning är att starta ett nytt stort kyrkobygge i gustaviansk stil. Han ser framför sig hur det nya, ljusa kyrkorummet i milda pastellfärger skall förmedla en ljusare, nådefull kristendomssyn, och mildra folkets vilda seder och vidskepelse.

Prästernas mellanställning mellan överhet och lokal självstyrelse blev ofta prekär. På något sätt kände de sig som socknens "folktribuner", som Gustav II Adolf kallat dem. De flesta präster tog därför nästan alltid sockenbornas parti gentemot myn-

digheterna. Inte sällan var prästen bondson och hade en djup förståelse för socknens traditioner. Om pastoratet var regalt, kunde det däremot gå illa. Dessa präster tillsattes av Kungl. Maj:t och hade kanske tjänstgjort i en helt annan del av landet eller som regementspräster. De hade inte den förankring i socknen, som skapade tillit och förtroende, vilket det finns många exempel på. Resultatet kunde bli skarpa strider mellan sockenmännen och pastorn.

Sockenstugan och enhetskyrkan

Sockenstugan – i regel en byggnad från början av 1700-talet – finns inte alltid kvar medan kyrkskolan som är dess efterföljare från omkring 1870

FIGUR 2. Heda komministergård i Östergötland ligger intill 1100-talskyrkan och dess vackra västtorn. Den är numera hembygdsgrd. Närheten till Tåkern gör platsen lämplig som kulturresevat. FOTO: Martin Giertz, april 2011.

vanligen ligger mittemot kyrkan. Sockenstugan är kommunalhusets och kyrkskolans föregångare. Detta hus är något av det svenska samhällets urcell, en arena för lokal självstyrelse och kulturspridning genom prästen, sockenstämman, klockaren och skolläraren. Bebyggelsen rör sig som ringar på vattnet kring själva kyrkan och kyrkplatsen, ofta omgiven av en krans av mäktiga träd på sin höjd i landskapet. Här finns embryot till den kommunala självstyrelsen, till social omvårdnad och skolväsende, men också till en universell och nationell arkitektur, byggnadsvård, dendrologi, botanik och lärdomskultur. När sockenstugan byggdes, skulle dess arkitektur motsvara högt ställda anspråk. Den borde gärna påminna om en mindre herrgård eller ett militärt boställe enligt Hårlemans ritningar på 1750-talet.

Linneryd i sydöstra Småland

Antalet kyrkbyar är omkring 1000. Många är givetvis splittrade av modern bebyggelse, och inte så få helt kringskurna av moderna, detaljplanerade samhällen, som t.ex. i Skåne. Men det finns fortfarande förvånansvärt många ganska orörda miljöer, t.ex. på Gotland och i Västmanland, och i delar av Småland. Varje stift har sina säregna miljöer, väl kända inom sin region men okända för de flesta utanför stiftet.

Det är desto mer förvånande att

inte en enda av dessa tämligen orörda kyrkbyar är skyddade i sin helhet. *Linneryd* nära Tingsryd i sydöstra Småland har egendomligt nog en byggnadsminnesmärkning (2008) av både *sockenstugan*, *sockenmagasinet* och *kyrkstallarna*, men inte av hela miljön. *Linneryd* är därmed en självklar kandidat för att ta steget fullt ut och bli kulturresevat.

43 kulturresevat – men ingen sockenkyrkomiljö

Kulturresevat har som bekant inrättats sedan *millenniumskiftet*. Det finns numera 43 stycken, men inte ett enda av dem omfattar en sockenkyrkomiljö. Merparten är gårdsmiljöer, några är industri- och herrgårdsmiljöer, där finns ett par fåbodrar och några äldre odlingslandskap, en bergsmansby, men som sagt inte en enda sockenkyrkomiljö. Det finns heller inte någon prästgårdsmiljö, förutom *Råshult* som mer handlar om minnet efter Linné och markvård, inte egentlig prästgårdsmiljö.

Jag anser därför att det vore fruktbart att fundera på om begreppet kulturresevat kunde appliceras på några

sockenkyrkomiljöer som är av riksintresse. Jag menar då de verkliga pärlorna, de omistliga och väl sammanhållna miljöerna. Kyrkomiljön har under de senaste 15 åren varit ämne för ett omfattande forskningsprojekt, som resulterat i en rad publikationer, framförallt RAÄ:s förnämliga *Sockenkyrkorna. Kulturarv och bebyggelsehistoria* från 2008. Emellertid har inte dessa studier resulterat i några konkreta skyddsbestämmelser för ut-satta eller värdefulla miljöer.

Stiften som initiativtagare?

Ganska få kulturresevat har bildats på senare år. Det är nu hög tid för Svenska kyrkan att ta initiativ.

Det står i Svenska kyrkans rättesnöre, Kyrkoordningens 46:e kapitel, följande angående egendomsnämndernas ansvar: *Vid förvaltningen av prästlönefastigheterna ska naturvårdens och kulturmiljövårdens intressen beaktas i skälig omfattning*. Givetvis kan man betrakta detta som en sorts honnorsformulering, men den måste ändå betyda något. Ty det är väl känt att egendomsnämnderna i mindre grad haft möjlighet att beakta kul-

turmiljövården, däremot i ganska stor omfattning naturvårdens intressen, genom avsättning av skog och naturbiotoper till naturreservat. Genom den definitiva skilsmässan mellan jord och bostad 1989 då stiftens egenomsnämnder inrättades, och genom kyrkans skiljande från staten några år senare, har förvaltningen och ansvaret för den gamla socken- och prästgårdskulturen på ett olyckligt sätt delats upp på flera händer. Pastorn äger de få (cirka 250) prästgårdar som finns kvar i kyrkans ägo, privata ägare har köpt cirka 1 900 prästgårdar med tomt, och stiftet förvaltar fortfarande gårdarnas jord och skog. Kyrkorna ägs av församlingen eller pastoratet.

En möjlighet vore att stiftet avsätter någon liten del av kyrkans stora jordinnehav för ett nationellt kulturarvsprojekt, och tar initiativ till att inrätta kulturresevat med kyrkbyn i centrum. Sverige har ratificerat den Europeiska landskapskonventionen 2011. Den svenska kyrkbyn, prästgården och sockenkyrkomiljön, med sin allé mellan kyrka och prästgård, prästgårdens alla hus och de betande djuren, är ett unikt kulturarv med 800 år gamla rötter. Det speglar en lärdomskultur i nära förening med en lokal, agrikulturell ekonomi. Varje stift förvaltar fortfarande den gamla prästgårdsjorden, som består av självägande stiftelser. Förvaltningen ger i medeltal ett överskott per stift

om 50–80 miljoner kronor. Hälften av detta överskott betalas ut till pastoraten som förr stod som ägare av kyrkans jord. En liten del av överskottet borde kunna bidra till skötseln av ett kulturresevat, på samma sätt som man inrättat en hel del naturreservat.

Varje stift borde kunna inrätta åtminstone ett kulturresevat, där en sockenkyrkomiljö tillsammans med till exempel en prästgård med ett småskaligt lantbruk ingår som en viktig del. Ungefär som på *Linnés Råshult* i Växjö stift, men i mer utpräglad sockenkyrkomiljö. Ett kulturresevat i varje stift om ca 20–30 hektar, skulle innebära att mindre än 0,01 procent av kyrkans prästgårdsmark avsattes för detta ändamål. Den sammanlagda arealen som stiftet äger är cirka 350 000 hektar. 13 resevat omfattar alltså ca 325 hektar. Dessa resevat skulle givetvis omfatta hela kyrkomiljön plus några mindre åkrar och slåtterängar, kanske med betande djur, till exempel får, och på så sätt skapas en pedagogisk helhet, som skulle kunna användas för att levandegöra ett unikt kulturarv, nämligen föreningen av samhällligt, agrikulturellt och kyrkligt kulturarv.

Nationell inventering av sockenkyrkomiljöer

Förutsättningen är dock att en nationell inventering först görs, där varje stift i samarbete med länsstyrelsen och RAA markerar de miljöer som är

av riksintresse och framför allt de som är unika och omistliga. Bra underlag finns både på läns museer och hos RAA. Därefter kan arbetet börja med att samordna kulturminnesvården för att i form av 13 stiftsresevat skydda välbevarade sockenkyrkomiljöer.

Sockenkyrkomiljön är ett unikt och nationellt kulturarv, som förtjänar mer uppmärksamhet och samordning från kulturvårdande instanser. Landsbygden behöver lokala kultur- och aktivitetscentra som kan locka publik från tätorterna. De finaste sockenkyrkomiljöerna har dessutom stora skönhetsvärden.

Kyrkbyns ägarbild kan vara komplicerad

Någon invänder helt riktigt att sockenkyrkomiljön idag kan vara uppdelad på många ägare, varav flera privata fastighetsägare. Men detta omöjliggör inte ett resevat. Ännu för femtio år sedan var de flesta kyrkbyar uppdelade på endast två markägare, kyrkan lokalt och stiftet.

Det finns dock åtskilliga sockenkyrkomiljöer som i stort sett har kvar endast dessa två kyrkliga ägare med den lilla skillnaden att prästgårdarnas hus och tomt överförts till pastoraten efter 2002 och att de fått lagfart på den. I den mån privata ägare kommit till kan dessa givetvis ogilla resevat-tankens, men det finns säkert de som ser det som ett lyft för byn. Ägaren av kyrkskolan kanske redan driver

ett sommarcafé och skulle givetvis få många fler besökare om kyrkbyn upphöjdes till kulturresevat.

Vid en inventering av sockenkyrkomiljöer av riksintresse bör givetvis ägarbildningen vägas in som en icke oväsentlig faktor. Egendomsnämnden skulle exempelvis kunna köpa tillbaka en prästgård som ägs av pastoratet, som till exempel Linköpings stift gjort i Säby strax utanför Tranås, för att återställa enheten gård/bostad/lantbruk. I detta senare fallet köpte eigendomsnämnden prästgården i Säby av pastoratet för två miljoner kronor för ett år sedan. Samtidigt köpte man Säby Norrgård och fick på så sätt en större brukningsenhet kring kyrkbyn. Man har också renoverat och byggt nya ekonomibyggnader på prästgården i en stil som passar

FIGUR 3. Säby kyrkby 6 kilometer söder om Tranås ligger i ett område av riksintresse. Det är en klungby som vuxit upp kring kyrkan och den stora prästgården i söder. Från höger syns norrgårdens röda manbyggnad från 1740, kyrkskolan och sockenstugans stora gula hus, ned mot sjön ligger det vita f.d. ålderdomshemmet och kyrkstallarna. Kyrkan är från slutet av 1100-talet med torn från 1700-talet. FOTO: Martin Giertz, drönbild mars 2016.

in i miljön. Byn omges alltså av ett jordbruk som i alla tider varit basen i kyrkans ekonomi, och som i sin helhet fortfarande förvaltas av kyrkan.

Exemplet Säby kyrkby utanför Tranås – ett välbevarat sockencentrum

Kyrkbyn ligger i ett klassiskt och välbevarat sockencentrum med kyrka, kyrk-

stallar, prästgård, arrendatorbostad och före detta sockenstuga, skolklass, ålderdomshem och Säby Norrgård. Ett par privata fastigheter finns också, men de smälter väl in i miljön. Kyrkstallarna är från 1800-talets förra hälft, uppförda i timmer och rödfärgade. De är troligen flyttade från annan plats invid kyrkan, därtill finns stallbyggnad från omkring 1920, klädd med rödmålade locklistpaneler. Prästgården uppfördes 1806 och byggdes till omkring 1850. Det är en timmerbyggnad klädd med gul locklistpanel. Sockenstugan norr om kyrkan, uppförd 1828, är även den klädd med gul panel och har använts som skolklass. Idag fungerar den som bostad. Kyrkskolan intill sockenstugan, också i gul panel, är uppförd 1926. Ålderdomshemmet uppfördes omkring 1890 och byggdes

till på 1930-talet, det är en reveterad träbyggnad idag klädd med vit puts. Norrgårdens röda manbyggnad med sitt valmade mansardtak ser ut som en tidigare prästgård. Den är mycket riktigt byggd på 1740-talet av kyrkoherde Botvid Livin, som tyckte han behövde en mer ståndsmässig boning.

Säby är ett typexempel på förnämlig sockenkyrkomiljö med sockenstuga, kyrkskola, kyrkstallar och före detta ålderdomshem, som på långt håll avtecknar sig i landskapet.

Retreat och utflyktsmål, studiecirkel och kurser

Möjligheten att i en sådan miljö bedriva aktivitetskapande verksamhet och skapa lokala kulturcentra har en mycket stor potential, vilket visas av t.ex. *Råshult*. Gårdsbutik, café i kyrkskolan, visningar av kyrkan, kanske ett skolmuseum, vandringsleder, årstidsfester och guidningar kan dra mycket folk och skapa förståelse kring ett unikt kulturarv. Retreat, studiecirkel och kyrkohistoriska seminarier, kurser i etnografi, genusperspektiv eller ekonomisk historia kan delvis förläggas till kyrkbyn, och på plats konkret belysa de starka utmaningar som fanns inom socknen och kyrkbyn, och hur man försökte lösa dessa.

Exempel från Västmanlands län

Till slut: För att exemplifiera fler möjliga miljöer i framtida projekt tar jag ännu några konkreta exempel från Västmanlands län.

Byggnadsantikvarie *Ellen Holtermann Wiig* på Västmanlands läns museum konstaterar att fem kyrkomiljöer nu är klassade som riksintresse för kulturmiljö: *Rytterne, Irsta, Kungsåra, Skerike* och *Skultuna*. Hon själv anser att *Fläckebo, Möklinta* och *Kila* kanske är de bäst sammanhållna. I de två senaste finns kyrkoherdebostad och komministerbostad samt kyrkstallar. *Karbenning* kyrkomiljö är också värdefull med sin klockaregård, prästgård, sockenstuga och arrendatorbostad, anser Ellen Holtermann Wiig.

Stiften har sina särdrag. Det vore spännande att se hur olika stift på sitt sätt förmedlar något av platsens själ och stiftets traditioner. Men det är bråttom! Tillsätt omedelbart en samsrådsgrupp mellan kyrkostyrelsen och Riksantikvarieämbetet för att utreda frågan om skydd för sockenkyrkomiljön!

Martin Giertz

Fil.mag. med inriktning på ekonomisk historia och nordiska språk
martin.giertz@giertz.se

Martin Giertz har de senaste tio åren forskat kring ett centralt bebyggelseärv, den svenska prästgården. Han äger Torpa prästgård i Östergötland och är verksam inom sockenkyrkonätverket.

Litteratur och referenser

- Aronsson, Peter, 1992, *Det lokala självstyret som social arena i tre Smålandssocknar 1680-1850*.
Bergström, Carin, 1992, "Kyrkplatsen som socknens centrum", i *Studier till ett kul-*

turmiljöprogram för Sverige. Riksantikvarieämbetet, Stockholm.

Bergström, Carin, 2015, *Mitt i byn. Med kyrkan som följeslagare genom Sveriges historia*.

Bergström, Carin, 2000, *Skolmostrar och läsmästare. Lärare på landet före folkskole-reformen 1842*.

Bringéus, Nils-Arvid (red.), 2004, *Sockenbeskrivningar från Gästrikland 1790-1791*.

Dahlberg, Markus & Franzén, Kristina (red.), 2008, *Sockenkyrkorna. Kulturarv och bebyggelsehistoria*. Riksantikvarieämbetet, Stockholm.

Den kyrkliga egendomen. Betänkande av kammarkollegiet. SOU 1997:47.

Giertz, Martin, 2012, *Svenska prästgårdar. Kulturarv, trädgårdar, byggnadsvård*. Diss.

Gräslund Berg, Elisabeth, 2004, *Till prästens bruk och nytta. Jord till prästgårdar i Sverige under medeltid och tidigmodern tid*.

Levenstam, Torsten, 1992, *Prästfamiljernas villkor. En social-ekonomisk studie*.

Linneryds byggnadsminne, Länsstyrelsen i Kronobergs dokumentation, <http://www.lansstyrelsen.se/kronoberg/SiteCollectionDocuments/Sv/publikationer/kultur/Byggnadsminnen/Linneryds-sockenstuga.pdf>

Meurling, Birgitta, 1996, *Sarons liljor. En etnologisk studie av prästfruars könskonstituering*.

Meurling, Birgitta & Lagerlöf Nilsson, Ulrika (red.), 2015, *Vid hans sida. Svenska prästfruar under 250 år – ideal och verklighet. Prästgårdar i Sverige*. Inventeringar, 1973-1986, Rapport RAÄ 1989:2.

Sjöström, Ingrid, 2008, Inledning till *Svenska kyrkor. En historisk reseguide*, s. 8-25.

Sporrong, Ulf (red.), 2015, *Kyrkan i landskapet*.

Ström, Krister (red.), 1998, *Tidernas kyrkplatser. 12 miljöer i Västmanlands län*.

Söderberg, Kajsa, "Prästen som går mot strömen. Bara 256 prästgårdar kvar i bruk", *Kyrkans Tidning* 2016: 7, s. 4-5.